

Móricz *Pej paripám Pejko* című elbeszélésének forrásvidéke

Móricz Zsigmond *Pej paripám Pejko* című elbeszélése az Őszirózsás forradalom napján, 1918. október 30-án jelent meg a Pesti Hírlapban. Írójának életében köteibe nem került bele; de azóta különféle életműkiadásában megtalálható.

Alighanem ez Móricz első betyárnovellája, s talán jelzi, hogy a *Rózsa Sándor*, amely Móricz Virág szerint apját 1920 óta foglalkoztatta, még korábbi tapogatózásokban gyökerezett.

Egy kis textológia

Az életműkiadások a szöveget némileg hibásan közlik. Így az *Elbeszélések* 1973. évi 2. kötetében az 591. lap 9. sorában *Az is úgy* áll. Helyesen: *A is úgy*. (A hírlapi közlés ugyan az *i*, *ú*, *ü* betűket röviden adja, de ezek javítása általában jogos; kivétel, ha kiejtési, pl. tájnyelvi sajátosságot tükröz.) A 19. sor után kimaradt két sor:

- *A veresfali pinceverést is?*
- *Azt is.*

Hiányuk azért zavaró, mert utóbb (az 594. lap 17–18. sorában, amikor a betyár bűntetteit a bíró kérdéseire megismételve felsorolja, ott van a veresfali – csak-hogy *veresfalvi* alakra „emendálva”; azaz hibásan ott is.

Az 592. lapon a 31. sorban önkényesen tett pontot valaki (gépelő, szedő, szerkesztő) az *igazság* szó után, és kezdett új mondatot a *kurta* szóval, holott az eredetiben csak vessző választja el őket. Az 593. lapnak mind 10., mind 12. sorában nem *Osztán*, hanem *Osztén* van. Nyilván ez is szövegjavító szándék eredménye; kérdés, jogos-e? Az *Új magyar tájszótár* (1979) az *azután*nak ismeri *osztén* változatát is. Talán Móricz tudatosan tett különbséget a kevéssel azelőtt leírt *osztán* és az itteni két *osztén* közt: ez utóbbiakat a bíró mondja.

Ugyanezen a lapon a 15. sorban most azt olvassuk: *A bíró elhallgat*. Az eredetiben ez áll: *A bíró is hallgat*. A 17. sorból kimaradt a *kiveri* szó. A teljes mondat: *Megkotorja pipáját a bíró, kiveri, megtöti*. A 20. sorban *szomorún* helyett *szomorán* a helyes. A 24. sorban nincs igeikötő, csak így szól a mondat: *egy szavát nem vesztik a betyárnak*. A 26. sorban a *mindítik* határozószó többszörösen hibás. A szövegi *k* bizonyára sajtóhiba: *mindétig* az archaikus köz- és irodalmi nyelvi alak, s ennek *i*-ző változata (amelyet az utána következő *szegíny* kíván és megokol) helyesen tehát *mindítig*.

Az 594. lapon alulról a 3. sorból hiányzik az igeikötő: *a nyakába kötötte föl magát*. Utána pedig – hatást keltő szereppel – új bekezdést alkot az egyetlen mondat:

Akkor a fülébe súgott.

Az 595. lap 2. sorából meg a helyhatározó szócska maradt ki: *megkötött két kezén ott lógott a nyakán*. A 3. sor végén sincs pontosvessző, csak egyszerű vessző; nincs is ott keresnivalója.

Keletkezéstörténet

Aki olvasta Tömörkény István *Szökés a bitófa alól* című elbeszélését, annak nincs kétsége afelől, hogy Móricz novellájának forrása a Tömörkényé. Tömörkény elbeszélése a Szegeden, 1898-ban, Engel Lajos kiadásában névtelenül *Betyár-*

legendák címmel, *Az alföldi rablóvilág története* alcímmel megjelent gyűjteményes kötetben olvasható. Ez a könyvritkaság juthatott el Móriczhoz, talán 1913 januárjában, amikor először fordult meg Szegeden, de akár máskor is, talán egy pesti antikváriumban akadhatott rá. Tömörkény szerzőségéről aligha tudott, mert ez csak Ortutay Gyulának 1934-ben megjelent Tömörkény-monográfiájából (133.) vált ismeretessé. Ő közölte a *Betyárlegendák* 1901-ben kiadott 2. kiadásának Szalay József literátus szegedi főkapitány könyvtárában levő példányából a két szerző ajánlását: „Ide írta nevét a meg nem nevezett szerző: Tömörkény István.” Alatta pedig ezt: „Ide meg A »nagylábú« paraszt és a Gyóntatás meg nem nevezett szerzője: Cserzy Mihály (Homok).”

A betyárhistoria hősenek Móricz novellájában nincs neve; Tömörkény írásának alcímében ez áll: *Kecskeméti Varjas Jancsi*. Magában a szövegben csak Varjas Jancsit emleget, tehát a *kecskeméti* csak jelzője, nem valami előnévféléje.

A ló neve mindkét elbeszélésben Pejko. Tömörkény megszokott kettős kompozíciójának megfelelően elbeszélésének első felében leírja a második részben fölelevenített cselekmény előzményeit. Utal a betyárvilágot végképp fölszámoló Ráday-korszakra (1869–1872), de csak azért, hogy időben elhelyezze a megörökítendő cselekményt: „jóval előbbvaló ez az eset”, tehát korábban – a szabadságharc előtt, talán a negyvenes, esetleg még a harmincas években – játszódott le. A keceméti határban dúlt a haramiavilág. Varjas Jancsi gulyásból lett betyár. Tömörkény elmondja, Móricz a bíró szájába adja, hogyan s miért.

Tömörkény: „Azelőtt gulyát őrzött, de elszökdösött a rideg marha mellől, mert kedve szerint való volt a csárdában valami, vagy a bor, vagy az asszony. Vagy mind a kettő.”

Móricz bírója:

„– Duhajkodtál? Ugye, bitang? Duhajkodni jártál a csárdába. Mi? Kellett neki a csárdákon valami, vagy a bor, vagy az asszony. Vagy mind a kettő. Unta a gulyát őrizni, elszökdösött a marha mellől. Mi?”

Az azonosság nyilvánvaló. Külön érdekesség, hogy Móricz az átvett mondatokban még a harmadik személyű állítmányt sem tette át második személybe (*kellett neked; untad*); természetesen így is kitűnően adja vissza az előbeszéd ilyen sajátosságát.

„Egyszer aztán a kártyára kapott” – így Tömörkény Varjas Jancsiról. Móricz ezt is a bíró szájába adja:

„– Kártyára kaptál? He?”

A huszonegyest úgy játszották, hogy ne lehessen idegen kártyalappal csinálni, „paklizni”: „Tudniillik letették a pakli kártyát a csárdaasztalra, a bankadó kivette a mellényzsebből vagy a szűrűjéből a bicskát, kinyitotta, s úgy ütötte vele keresztül a kártyát, hogy a bicska hegye megállt az asztalban. Arról aztán húzott mindenki magának...”

Móricz betyárja a bíró kérdésére válaszol így:

„– Az igen, a bicsakos kártya.

– Micsoda?

A legény bólogat: igen. A bicsakos kártya.

– A bicsakos kártya?

– Igen.

– Hogy megy a?”

A betyár úgy magyarázza, ahogy Tömörkény leírta:

„– Leteszik a paklit az asztalra, istállom, osztán beleütik a bicskát... Úgy kell húzni egy-egy kártyát... Hogy a bicska hegye megáll az asztalba. Hogy ne lehessen csalni... Így csalták el rajta az első subámat...”

A suba Tömörkény írásában is motívum: „Varjas Jancsi azon kezdte a dolgot, hogy a paklizás ilyen teljes kizárása mellett egy téli éjszaka elvesztette kártyán a subáját. Subátlanul nem tökéletes az ember, mivelhogy anélkül a rideg gulya őrzése közben megfagy, ennélfogva szerezni kellett subát. Más mód pedig erre nincs, mintha néhány marhát kicsap valamely gulyából, és lehajtja jó pásztorok segítségével a Bácskába. Ott akadt, aki megvette pénzért, s vitte tovább szerbnek, horvátnak. Soha többé azoknak nyoma nem került, ami egyszer elérte a határvidéket, azt ugyan hiába keresték.”

Móricz ezt is párbeszédbe szedte:

„– Osztén... szörözni kellett másikat... – szól a bíró értve.

– Hát... suba nélkül megfagy az ember...

– Osztén... kicsapnak egy pár marhát egy gulyából... He?

– Hát... jó pásztorok kerülnek, elhajtják a Bácskába; segítnek... A bíró is hallgat. Érti. Mire a sok szó? A Bácskán túl már ott a rác világ, horvát világ... Ott már ugyan kereshetik.”

Móricz a történet csattanóját hozó ló szerepét is előre föl villantja. Tömörkény erre nem ügyelt; meglegedett annyival, hogy a betyár „híres, nagy fekete” lovát emlegesse. Móricz hőisével már előrevetíti az elbeszélés végét. Amikor betyárja a „bicsakos kártyát” (a *bicska* hangátvetéses alakja és a „bicsakos kártya” jelzős kifejezése is Móricz leleménye itt, Tömörkény írásában nem találta) okolta, már ekkor fölelemelte a lovát is:

„– A bicsakos kártya meg a lú.”

A kártyán elvesztett régi suba meg a lopott marhán szörözött új suba után Móricz megint a bíró szavával kanyarodik vissza a lóhoz. Ez szintén saját leleménye, nincs Tömörkény írásában. Hogy mennyire Móriczé, mi sem jellemzőbb, mint a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* kezdő szavai: „A ló jó ló...” Megszoktuk, hogy Móricz keveri a nyelvjárási sajátosságokat, az *ö*-zést az *i*-zéssel, más táji szavakat vegyít ugyanazon írásában. Itt is: a kecskeméti pusztán nem *lú* a ló, csak a Hortobágy mellékén, de a bíró – miközben újra pipára gyűjt –, így adja föl a szót a betyárnak:

„– Meg a lú? – mondja tünődve.

– A jó lú... – szól a betyár szomorán. – Az olyan egy lú, mint az én lovam, Pejko. Az én pej paripám.”

A folytatásból értjük meg, mi köze a lónak a kártyához:

„A tett betyárrá! Hogy olyan igen jó lú. Lehetett rá számítani, igen-igen jó futós lú vót mindígt szegíny.”

A bíró meg a betyár körül ott állnak a pandúrok, nézik őket, hallgatják. Ők értik meg igazán a betyár magyarázatát. A Móriczot és Tömörkényt, Mórát egyaránt jellemző *átképzéles előadásmód* szerint az író beszél ugyan, de a pandúrok „belső beszédét”, gondolatait az ő szavaikkal adja vissza: „Persze, pandúrlóval ki lehetne betyár? Megyei gebéken, améknék zörög a csontja: a Pejkóról nóta volt, ők is tudták [...]”

A nóta ötlete ismét Tömörkénytől való, noha ő csak annyit mond, hogy Pejkóról „nóta is volt már akkor”. Móriczot ez a mellékmondat – dalra fakasztotta. *Népdalutánezatot* költött:

Pej paripám, Pejko,
Kéne ekkis bankó,
Gyerünk a Tiszára,
Gyerünk a Tiszára.

Kerekréti határ,
Arra jár a betyár,
Reszket a nád szára,
Reszket a nád szára.

Kocsmárosné, hajja,
Száz icce bort adna,
Zsebembe az ára,
Zsebembe az ára.

Első során kívül nemigen szól a lóról, és nem is valami sikerült „népdal”, de némely fordulata ismerős a népköltészetből. Azt, hogy a betyártól még a nád is reszketett, utóbb prózában is megismétli.

Tömörkény csak mindezek komótos előadása után látott a jelenet ábrázolásához, párbeszédkehez. Elbeszélésében az előzmények térben másutt és időben korábban játszódtak le. „Nagy közönség gyűlt egybe arra az aktusra, hogy a rettegett rabló halálát nézze.” Ez azt is elárulja, hogy az írónak nem rokonszenves Varjas Jancsi. Előbb is ezt olvasta a fejére: „A lopások után a rablás, a gyilkosságok nagy sorozata. Már bandával járt, és réme volt minden útnak, tanya-háznak, mikor a statárium idején elfogták. Már nem is fiatal ember akkor, középekorú.”

Móricz – sőt az ő bírója is – kezdettől fogva szeretettel nézi hősét; csak rablásairól tud, gyilkosságairól nem. Hetyke, nyalka, szőke, fiatal legénynek ábrázolja: „A bíró elnézte, szép kis magyar ember, olyan szépen áll ott, kicsit hetykén s nagyon elcsüggedve. Olyan jó szabású, egészséges csontú, kis magyar.” A pandúrok is Móricz szemével látják: „a hetyke kis magyar, sajnálnivaló”.

Móricz elbeszélésében – a valóságban alig elképzelhetően – egy időben és helyszínen zajlik a vallatás, ítélet, végrehajtás. A hóhér, „egy csontos nagy cigány” jelenti a bírónak: áll már az akasztófa.

Tömörkény nem sorolja föl Varjas Jancsi gyilkosságait, de javára írja, hogy a másét is magára vállalta: neki már mindegy, ha egyet, ha hatot vall be, mindenképpen halál a vége. „Hát legalább könnyít a cimborákon, ha a kiontott sok vért azokon majd nem keresik.” Móricz a bíróval és a betyárral tételelesen megismételteti vallomását, a novella elején már fősorolt rablásokat (a horgosít, ménesjárásit, veresfalit), hogy alkalmat adjon a folytatást lehetővé tevő fordulatra: az utolsó kívánságra.

Tömörkény elbeszélésében a betyár tolmácsa ebben a gyóntató pap. Ő kéri: a halálra ítélt szeretné a lovát meglátni. Ártatlannak látszó kérés, megengedték.

Móricz novellájában nincs pap. A másodszori bűnvallomás után a bíró ismét kimondja az ítéletet:

„– Hát fiam, akkor rajtad az Isten se segít – s zebre teszi a pipát.
A legény egyet mozdul.
– Alássan istállom.

A bíró ránéz.

– No, mi kell?

– Nemzetes főbíró uramot... szeretném a Pejkót még eccer...

– No.

– Még eccer megölelni, főbíró úr. Velem szenvedett sok háborúságon."

A bíró – hiszen láttuk, részvétellel nézi a hetyke kis legényt – előhozatja a lovat. Noha a pej voltaképpen fekete sörényű és farkú, de rozsdabarna testű ló, Pejkó Móricz írásában is „nagy fekete állat”.

Az „alássan istállom” a *Barbárok* (1931) hasonló helyével kínálna párhuzamot. Ott a veres juhász, miután megtört, a korábbi konok tagadásáért kapott huszonöt botot is – Kosztolányi szavaival szólva – „tisztességtudó alázattal” fogadja: „Köszönöm alássan.” Itt a félbehagyott mondat végéről hiányzik a három pont, amely jelezné, hogy nem az előzőkre vonatkozik, nem az ítéletet nyugtázza, hanem a továbbiakhoz tartozik, kérését szakított félbe, s azután így folytatja: „Alássan istállom nemzetes főbíró uramot...”

S innen szinte szó szerint követi Móricz Tömörkényt. Amiben majd eltér, igen jellemző Móriczra.

Tömörkény:

„A nagy fekete állatot két hajdú vezette kétfelől. A tömegben csend volt, csak a ló nyihogott, amikor gazdáját meglátta. Varjas Jancsi a két megkötött kezével odament hozzá, s megcsókolta a ló homlokát. Két megkötözött karját pedig, mintha ölelné, átfűzte a ló fején keresztül az állat nyakába.

S a fülébe súgott valamit.

Az állat előbb hátra rúgott, azután nyerítve ágaskodott föl. Egy pillanat alatt elszórta maga mellől a két hajdút, s vágatni kezdett Jancsival, aki a két megkötött kezénél fogva ott csüngött a nyakában.

– Baj lesz! – mondták a főbírák, mikor vágatott vele a ló – agyonhurcolja!

– Szörnyű halált ér!... fogjátok meg a lovat.

Ki foghatná meg azonban a száguldó fürgeteget? Egyre messzebb járt, a betyár lógott a vágató állat nyakában jobbra-balra; egyszer aztán, mikor elég távol volt, a határ messzi végén fölvetette magát a hátára...

A bíróság csak most jutott tudatára, hogy ez bizony alaposan megszőkött."

Móricz:

„Két hajdú vezette kétfelől. A tömeg mély csöndben nézte, a ló felnyihogott, mikor a gazdáját meglátta.

Ez odament hozzá. Két megkötött kezét fölemelte, a ló fejét megölelte, sírva borult reá, csillagos homlokát megcsókolta, s két bilincses kezét átfűzte a fején, a nyakába kötötte föl magát.

Akkor a fülébe súgott.

A ló fölvágtá a fejét. Kirúgott. Fölágaskodott. S egy szempillantás alatt elszórta magáról a két hajdút, s vágatni kezdett a legénnyel, aki megkötött két kezén ott lógott a nyakán.

A nép fejvesztetten nézett utána. Előbb azt hitték, baj történt, de mikor egyszer a betyár csak fölvetette magát a lóra: látták a nagy zsványságot.

– Puskások! – kiáltotta a főbíró.

S hiába volt a virtus: dördült a fegyver, s a legény, a vakmerő, drága kis ember, vissza lefordult a ló nyakára, a ló nyakáról a füves rétre.

De a Pejkó nem állt meg, elszáguldott tova, és a Tisza sodrában, messze a

füzesek közt még sokáig úszott szegény barátjával, míg el nem tűnt örökre emberi szem elől a nyalka kis magyar s táltos lova.”

Ez a szürrealista befejezés, amely rokon a *Barbárok* Bodrinéjának hetedhét országot télen-nyáron át bejáró férjkeresésével, mitológiai magasságba emeli a betyár alakját. Már az fokozott figyelmet kíván az olvasótól, hogy ha a hős golyótól találva holtan lebukott a fűre, miként tűnhetett el lovával együtt. Ezt nyilván még realizztikusan úgy kell értenünk, hogy a Pejkó magával hurcolta. S azután emelkedtek föl együtt a táltos lóval a halhatatlanságba.

Tömörkény története szürkébben végződik: „Csak hosszú évek múlva fogták el újból a híres betyárt, amikor aztán csakugyan odakerült arra a fára, amely alól megszökött.”

Az ősforrás

Tömörkény elbeszélését a kutatók is csak összegyűjtött műveinek Czibor János gondozta sorozatából, a másodikként 1957-ben megjelent *A Szent Mihály a jégben* című kötetéből ismerhetik. Az olvasó mindjárt az elején megtudhatta az előadandó esetről, hogy „a kecskeméti krónika” őrizte meg „félszázadon át”. Erre azonban nyilván senki sem figyelt, s ha igen, az elbeszélő irodalomban szokott írói fogásnak tekinthette.

Czibor ugyanis nem közölte a *Betyárlegendákból* az elbeszélés utolsó szava fölé illesztett csillaghoz tartozó lapalji jegyzetet: „* L. Somogyi János »Az arany mese«.”

A *Betyárlegendák*, mint írtam, könyvritkaság. Amikor 1988-ban a Somogyi-könyvtár kiadványaként hasonlóan kiadtam, mindössze három példányáról tudtam. Így nem csoda, ha ez a lapalji jegyzet elkerülte eddig a kutatók figyelmét.

Ki volt Somogyi János? Szinnyei írótemetője (12: 1266) 1907-ben két ily nevűt ismer, de rögtön kiteszlik, hogy csak egyikük, a kecskeméti jöhet számításba. Ennek sem tudja születési és halálozási adatát, csupán azt, hogy iparos és hírlapíró, a Pestmegyei Hírlap és Pannonia Nyomda tulajdonosa Kecskeméten. Négy munkáját sorolja föl: 1. *Kis pillangók*. Költemények 1884–87. Kecskemét, 1887. 2. *Kis pillangók*. Havi folyóirat. Népdal-forrás. Uo. 1890. (Az 5. füzetet ismerteti a Kecskeméti Lapok 44. száma.) 3. *Vértükör*. Szociális tankönyv. Röpirat a kormányznak. Uo. 1898. 4. *Rónák titka*. Uo. 1907. Nyolc kötetre tervezett *Viharok* című cikksorozatának első része. Ismerteti a Budapesti Hírlap 28. száma.

Orosz László többet tud róla: „Érdekes egyénisége volt ez időszak kecskeméti irodalmának Somogyi János (1858–1924), eredeti foglalkozása szerint műbútorasztalos, később nyomdász, 1892-től a Kecskemét és Vidéke (később Pestmegyei Hírlap) kiadója és szerkesztője.” (*Kecskemét irodalmi öröksége*. Kecskemét, 1990. 60.) Ő a *Kis pillangók* (1889–1890) című versfolyóiratát idézi: „inkább különlegessége, mint értéke miatt keltett országos figyelmet”.

Ő sem tud azonban a Tömörkény idézte műről, *Az arany meséről*. Ennek 1898 előtt meg kellett jelennie.

Szerencsére azonban a *Rónák titka* (amely Szinnyei közlésétől eltérően nem 1907-ben, hanem 1906-ban jelent meg) második kiadásként (?) tartalmazza a nyoma veszett könyvet vagy időszaki kiadványban megjelent írást, *Az arany mesét* vagy – ha könyv – ennek azt a részét, amely Tömörkény forrásául szolgált mint „kecskeméti krónika”.

Somogyi János a *Rónák titkából* tiszteletpéldányt küldött Tömörkény Istvánnak ezzel az ajánlással:

*Az Alföld jeles nevű írójának, az ujságírás mesterének, őszinte tisztelettel és nagyra-
becsülése jeléül küldi*

1906. Szept. 29.

A szerző
Somogyi János

Tömörkény a könyvet a vezetése alatt álló Somogyi-könyvtárnak adta. H. e. 8045. raktári számon található.

Elég bonyolult a sokféle cím, alcím, rész cím közt eligazodni. A *Rónák titka* alcíme a címlapon: *Alföldi regék. – Színes apróságok*. A címlap hátulján ez látható:

HÁROM KÖNYV

ELSŐ KÖNYV:
VÉRNÝOMOKON

Ezután újabb címlap következik; ezen van a dedikáció:

VÉRNÝOMOKON
Képek-rajzok a puszták világából
Irtva
SOMOGYI JÁNOS
(1881–1906)

Az évszámok nyilván a kötetben szereplő írások születésének időhatárait jelentik.

Ennek a címlapnak a hátulján nyomtatott dedikáció szól Rákosi Jenőnek, „a magyar irodalom nagymesterének”. Az utána következő (tehát harmadik) lap megint új címmel, sőt alcímmel, alcímekkel (!) lep meg:

A kalandjáró nászajándék
Egy kincsesláda története
(Regényes bűneset)

Még verses jeligét is találunk:

*„Megtörtént, nem mese, tiszta tényből száll át,
Az élet szövi a legigazibb drámát.”*

Ezután következik a tartalomjegyzék. Somogyi tobzódott a címekben: a nyolc fejezet mindegyikének ismét van alcíme is. Minket csak az első érdekel, mert ez lehetett egykoron *Az arany mese* vagy legalábbis az a része, amelyből Tömörkény merített. Ennek pedig már a címe is, alcíme is elárulja tárgyát:

A boszorkány-pejko.
(Röpülés az akasztófa alul.)

Helyben vagyunk tehát. Még csak annyit az 1899 szeptemberében keltezett utószófélelőből, hogy Somogyi *A kalandjáró nászajándék*ról azt állítja: valóságos

betyárkaland. „Szereplői ott éltek a roppant kiterjedésű alföldi síkságon Szeged és Kecskemét között, meg azon túl. Varjas Máté (költött nevű) rablóvezér esete is: a valóságból került ki.” (94–95.)

Tehát: nem Jancsi, mint Tömörkény elbeszélésében, de nem is Varjas Máté, mint Somogyiében. Ám lássuk az ősforrást, hogy utána láthassuk a Tömörkény és Móricz átdolgozta változatok további sajátosságait.

Megtelt a nagy síkság akasztófatövig,
Nézni szegény Varjast, amikor felkötik.
Szegény Varjast... a szó úgy szalad ki számon,
Mert én a gaz fattyút egy csöppet se szánom.
Gonosz egy ördögbőr, rabolt nyakra-főre,
Az egész vármegye rettegett is tőle.
Nem mai legény már, betyársága alatt
Kezére, lelkére nem egy vérfolt tapadt.
Itt már a síkságon, tovább ne is lépjél,
Szeged s Kecskemét közt, jó vasmarkú népnél.
„Hurrá!” „Gyerünk!” „Kötik!” Tolong a nép, nézi;
„Rengeteg bűnét, hej, többel nem tetézi!”
„Hadd vigyék!” „Hadd kössék!” Vikódnak egymással,
Feketén, lihegve, mintha bosszú nyárrsal.
„Ej, mit téped máját; ne üss hóhérpártot;
Már úgyis elpusztul, ugyan minek bántod!”
Amott úgy... emitt így... enyhén is ítélve,
Akinék, hogy izlik és hogy diktál vére.
„Ott van... lásd, hogy tűri!” „Hát mit is csinálna,
Förgeteggel szembe kis szellő, hogy szállna?!”
– – Varjas tényleg ott van. Bitófa alatt áll,
Felvonult békével, fegyveres őrfalnál.
Ott van Varjas Máté, biz nem sebbel-lobbal;
Csendesen, mind nagyobb lelki nyugalommal.
Mostani sorsával ki vón ő békélve,
A statáriumot rimánkodva kérte,
Hogy őneki „pardont”, „kegyelmet” ne adjon, –
Életének vége bitófán szakadjon.
Ha már bűn és átok vad lelkére szálja:
Gyalázatos halál szakadjon nyakába.
Így vélekedék ő, és így beszélgetett,
Dehát mégis... Haj, haj! Egy kérést fölvetett;
Egy kérést... csak egyet, csak egyet kért előbb:
Hadd csókolhassa meg lovának két szemét!
Megtörve egy vad szív, hóhér keze alatt,
Bűnét szánva-bánva... szánalomra fakaszt.
Körül a néptömeg, vére lázzal teli;
Az emberkivégzés szörnyen érdekeli.
S kit így felakasztat, látja a halálát, –
Engedni kell annak egy-két kívánságát!
Kész a hóhérkötél. Pap is oda állott...

Mondat a legénnyel végső imádságot.
-- Aki még nem látott szánandót a földön,
Megtört lelket látni... az csak ide jöjjön.
Míntha minden szava egy-egy imát szülne,
Maga a bűnbánat eleven betűje.
Nyughatatlan is a tisztelendő nagyon,
Látszik, hogy lelkében szörnyű tusa vagyón.
Nem is hagyja tovább hallgatni nagy kínja,
A buzgó szent imát derékon szakítja:
„Uraim! Főbírák! Szelíd, jó emberek!
Szívemben egy érzést csittítani nem merek;
Utolsó óráját a legény elérte,
Itt fetreng előttünk bűnében megtörve;
Büntetésén felül – csak egyet kért elébb:
Hadd csókolhassa meg lovának két szemét.
...Adassék meg neki végső kívánsága:
Földi cimboráját utolszor hadd lássa.
Bíró?... hol kell: sújtson, hol kell meg: enyhítsen,
Kegyetlen hatalmat megveri az Isten!
Könyörületét a bíró, ahogy mérte --
Égi bíró előtt az léssen mértéke!”
Így szól az ősz páter. Szava szívet járt át,
Tömeg zúg: „Adják meg végső kívánságát!”
Izgul a bíróság. Hajt a sok szép szóra:
Intnek is: „Hadd jöjjön a betyár pejkója!”
Vezetik is tüstént. Nagy, fekete állat,
Büszkén táncol, tombol; lábán alig állhat.
Tündököl a szőre, dús sörénye, farka;
Két nagy, markos hajdú kettős féken tartja.
Kapálva, remegve utánuk bokázik,
Míg odaér szépen az akasztófaig.
Varjas pedig... mintha lelke kiszállt volna,
Úgyet se vet a vad, prüszkölő pejkóra.
De a „pejkó”, az az ördögös vad féreg,
Hogy Varjast meglátja, most vadul csak még meg.
Míntha tele volna száz tüzes ördöggel –
Vihog, ágaskodik, előre úgy szökel.
Varjas lelke gyullad... szíve nagyot dobban,
Tágra nyílt szemében vad vér lángja lobban;
Míntha rab kányának hurkot oldasz szárnyán,
Vesztett birodalmát hogy szabadon mérje –
Száz erővel újul megtört szenvedélye.
Összesimul gyorsan ő meg a „pejkója”,
Aztán fejéhez áll, hogy szemén csókolja.
Hogy szemén csókolja... közben sűg is neki,
Szűgyét hízelegve meg-megveregeti:
„Tudod, édes pejkóm, bőröm nem adhatom;

Add kölcsön szárnyadat... aranyos csillagom!"
 Ilyesmit mondanak, hogy tán sűgott volna,
 Mikűzt a pejűkűnak kűt szeműt csűkűlja.
 A pejűkű – pillanat – ahogy megszűlűdűl –
 Műsűk pillanatban ugrik ki helyűbűl.
 Szűll, rűpűl, mint tűltűs; van is annak űre,
 Neki a tűmegnek, cikűz egy-kettűre!
 Ős ni, a csűk kűzűtt... kutyateringette,
 Varjas a kűt karjűt nyakűn felejtette!
 Varjasnak, műg csűkűlt, karja a lűnyakban;
 Lűbűt is felvetűe műsűk pillanatban.
 Kűtűr az izgalom, majd a borzadalom,
 A gyűngűbb szűvűek Varjűst fűltik nagyon,
 Mert hűt ott szűlltűban űgy lűg pottyanűra,
 Mintha pejűkű nyakűn egy nagy kolonc volna.
 Műsűk... noha kűsűű, a „cselt” észrevettűek,
 S vűrmeűyűvel zűgnak ezer szűdetveettűt.
 Műgűs egy-egy csoport csak azon sűr, jajgat:
 „Pejűkű volt a huncut, nem pediglen Varjas!”
 Akűrhűgy... műr rűpűl. Majd kűgy szűrnyat nem ver,
 „Alighűgy megfűgtűk, oda a gazember!”
 „Hamar! Lűra! Tűzelj! Utűna – elűbe –
 Lűdd le!” Kűlűtoznak zsandűrra, űrsűgre;
 Futnak is, lűnek is utűna, de mindjűr;
 Őm az „ikrek-űrdűg”... unűgon-berken tűl jűr.
 Oda a gaz betyűr... Ling-lobog gatyűja...
 Mintha sűtűt felhűn rűmkűsűrtet szűllna!
 – Rűpűlhetsz, szűp Varjas, azt sűgűa a vűgzet:
 Akűrhűgy rűpűlsz is, műgűs bitűn vűgzed!
 Hanem az esetet a sűrs amint adta,
 Szűz legűnynek nyűlt meg erre vűrkalandja.
 „Varjas bandűjűba” dűltek, mint a lűpre;
 Aki egy kis bűnt tett, tűstűnt ide lűpe.
 „Betyűrnek (űgy mondtűk) tűzcsűllag az űtűja,
 Legalűbb tűndűkűk – aműg vűgűg futja!”
 „Betyűrnek (űn mondom) vűrcsűllag az űtűja,
 Legalűbb felkűtik – mire vűgűg futja!”
 Menjűnk hűt szűtnűzni ott a bűnvilűgban –
 Tűtkűkat kutatni szűvemben oly lűz van!
 – Mit lűz? Ős bűneset? Haramia? Betyűr?
 Azt nűzzűk gyorsan, hűgy... regűnyhűsűnk hol jűr!
 Ŭsse kűt azt a gűzt, akűrmi is tűtkű,
 Csak „nűszajűndűkűnak” jűjűjon hamar nyűtűja!
 Csak annak rejtűlme adjűn itt most dűlgűt,
 Mert hűt e reűe is – csak ezűt írűdűtt!

Ős űgy tovűbb – műg hűt ilyen „űneken” keresztűl...

Izgul a bíróság, hajt a sok szép szóra;
Intnek is: »Hadd jőjön a betyár pejkója!«

És ni, a csók között... kutyateringette,
Varjas a két karját lován felejtette!

Tömörkény Somogyi versezetét tömörítve ültette át prózába. Hogy miért változtatta meg a betyár keresztnevét, nem tudhatjuk. A lónak Somogyi tollán voltaképpen nincs neve: a pejkből Tömörkény csinált Pejkót, s ezt vette át, alkotott belőle szellemes alliterációt novellájának címében Móricz. Forrásához abban is hú Tömörkény, hogy ő sem rokonszenvez a betyárral; mint láttuk, ebben egészen egyéni Móricz fölfogása.

Tömörkény leleménye a bicskával átszúrt kártya, a suba elkártyázása és a betyárságba vivő út fölvázolása: ezt Somogyitól nem vehette, tehát más előképekből, betyársorsokból meríthette. Ám oly jól megtalált szavakkal fogalmazta meg, hogy Móricz csaknem szó szerint tette magáévá, sőt a „jó ló” indítékával erősítette meg.

Sem Tömörkény, sem Móricz nem élt Somogyinak azzal az ötletével, hogy a magának halált kérő betyárban a fortélyt sejtesse: azért olyan nagy a lelki nyugalma; azért mutat papot, népet, bírakat megható bűnbánatot; azért *kéri* a bitófát, mert már kitervelte szökésének e különös módját. Tömörkény és Móricz írásai-ban rejtve marad előttiünk ez a mozgatórugó, s csak Somogyi versének ismeretében sejthetjük, hogy ezért *is* vállalta magára mások bűneit: hogy biztos legyen az akasztófa. Kevesebb bűnnel esetleg csak a rablánc jut neki, de akkor nincs utolsó kívánság sem...

Somogyi versében a betyár lovának szemét szeretné megcsókolni. Elég furcsa kívánság: az állat szemét csókolni. Tömörkény elbeszélésében csak *lát*ni akarja, de amikor hozzávezetik Pejkját, megcsókolja a ló – homlokát. Ez a természete-sebb, ezt fogadja el Móricz is: az ő betyárja azt *kéri*, hogy *megölelhesse* lovát, ám amikor megölelte, „sírva borult rá, csillagos homlokát megcsókolta [...]” A *homlok* jelzőjével Móricz fokozta a történet hitelességét: egy szép barna ló fejének tiszta fehér homlokát minden állatbarát szívesen megcsókolja.

Hosszadalmasan, de kétségtelen lélektani hitellel írja le Somogyi a zsvajgó nézősereg magatartását: a kíváncsiságot az akasztás iránt, a betyár elleni kezdeti gyűlöletet, de a készséget is utolsó kívánságának teljesítésére. Mint csaknem minden mozzanatot, Somogyi túlírja a pap szerepét is.

Mindhárom változatban két hajdú vezeti a pejt, s a ló viselkedése is szinte szó szerint azonos: Tömörkény követte Somogyit; Móricz követte Tömörkényt. Már Tömörkény megérezte, hogy művészi és lélektani szempontból egyaránt hátrányos, ha – mint Somogyi – el is mondja, mit súghatott a betyár a Pejko fülébe. Itt a kevesebb több: az elhallgatásnak, a sejtetésnek nagyobb a hatása. Ennek az elbeszélésnek mindhárom változatában éppen az a lényege, hogy a lovasával olyannyira szoros kapcsolatban élő ló – a néphit szerint embermódra – megérti szeretett gazdájának szavát. Tömörkény is, önálló bekezdésben, csak ennyit mond:

„S a fülébe súgott valamit.”

Móricz csaknem szó szerint így, külön sorban, egyetlen mondatból csinált bekezdésben:

„Akkor a fülébe súgott.”

Van egy szó, amely azt a gyanút kelthetné bennünk, hogy Móricz ismerhette Somogyi „összövegét” is: a *táltos*. Somogyi még itt, a szökés kezdetének leírásakor mondja a pejkról: „Száll, röpül, mint táltos...” Móricz a novella legvégén,

abban a már jellemzett látomásos képben: „míg el nem tűnt örökre emberi szem elől a nyalka kis magyar s táltos lova.”

Mégsem hiszem, hogy ez a szó árulkodó kulcsszó volna. Somogyi szövegében egyszerű hasonlat, amely a száguldó lóra mondva kézenfekvő, majd hogyanem hétköznapi; Móricz művében hangsúlyos helyen, vizionárius szövegkörnyezetben – metafora: a szürrealista képben absztrahálódó ló táltossá változik...

A befejezésben is követi Tömörkény Somogyit, de Tömörkényt Móricz nem. Arra már Tömörkénynek nem volt szüksége, hogy Somogyi nyomán arról írjon: a bitófa alól szökött betyár mint vonzotta maga köré a bűnbe sodródott szegénylegényeket; mint lett ő is, akár később Rózsa Sándor, „a betyárok csillaga”. Tűzcsillag a nép szerint, vércsillag Somogyi János szerint.

Mind Somogyi, mind Tömörkény írásában homályban maradnak, arctalanok, épphogy említődnek a bírák. Móricz egyetlen bírót szerepeltet, de ezt külső-belső jellemvonásokkal ruhazza föl. Ez a bemutatás jellemző magára Móriczra is. Nem úgy, mintha önmagát jellemezné benne, hanem hogy az ilyen típusú embert ő milyennek látja. „A bíró testes, fekete ember, elhízott a mérges igazságtevésben, a sok ülésben, kevés sétálásban, jó kis karcos borok iszogatásában. Jó asszonytartó, kedélyes, jóléti ember ez a bíró, keveset mozgó, fel-felfortyanó, igazságos ember. Nem olyan nagy igazságú, aki tűrni tud az igazságért, gyalogolni tud érte, koplalni, éjszaka álmatlankodni, inkább olyan hamarigazlátó, aki megéri fél szóból, hol áll az igazság, megéri, mint a kutya az esőt, s ahogy megérezte: megértette, ahogy megértette: meg is nyugodott benne. Olyan igazságemészítő bíróember volt ez a bíró, amolyan magyar bíró.” Ma úgy mondanók: elsőgenerációs értelmiséginek ábrázolja, némi friss freudizmussal. „A szabad puszta szabad szele csiklándozta a megavasodott városi bíró vérit. Mert a bíró ősei is pusztaiak voltak valaha, mert a bíróban is, mint minden emberben, ott aludtak s most a puszta csárda udvarán megmozdultak az ős ösztönök, a rablás édes kéje, a gyilkolás szédítő szele.”

A Móricz-novella formálódásának e kikövetkeztetése önmagában is érdekes, de a műalkotás születésének régi törvényszerűségét igazolja. Molière óta tudjuk, hogy nem a *mi*, hanem a *hogyan* a lényeges. *Je prends mon bien où je le trouve*: onnan veszem a tárgyam, ahol találok. Móricz, bizonyára nem először, s tudjuk, nem utoljára élt ezzel a módszerrel, hiszen az *Erdély-trilógia* kapcsán még plágiumpörbe is keveredett. Eseteket, leírásokat iktatott műveibe Péter Dénestől, Györfy Istvántól, Kiss Bálinttól s így tovább. A *Barbárok* alaphelyzetének és néhány motívumának átvételéért is adósa mind Tömörkénynek (*Megöltek egy legényt*), mind Móra Istvánnak (*Párbaj*), mind Reizner Jánosnak (*A kecskeméti banda*), mind Edvi Illés Károlynak (*Emlékeim a szegedi várból*).

A *Pej paripám* Pejkóért Tömörkénynek és az ő közvetítésével a műkedvelő verselőnek, Somogyi Jánosnak. Hiszen a sztorit, a történet magvát ez utóbbinak a veresete őrizte meg számukra s így számunkra is.

Péter László